

26.

М. Дмитренко

М И Х А Й Л И К

-- 1949 --

I

Михайлик дуже не любить дивитися, як жінки плачуть. Тому він і дозволив собі не послухати командира, що казав йому піти перед дорогою до мами попроситися і взяти дозвіл на відхід. Вправді Михайлик прийшов на своє подвір'я. Він постояв під дверима, але увійти не відважувався. Тихенько підійшов під вікно. Мама ще не спала, вона сиділа за столом і латала його штани. Михайликові жаль зробилося мамі. Та в цій хвилині він подумав: "А що, як мама зараз устане, вийде чого надвір, побачить мене і не пустить?" Михайлик, хіба, не пережив би того. Він хильцем, потихеньку кинувся до воріт. Коли підіймав важкі ворота, у темряві плигнуло щось м'яке і тепле поміж ноги, притулилось і жалісно заскавуліло. Михайлик пізнав їхнього Бровка, свого найбільшого друга. "Що ж, хай і він іде в партизани", - подумав Михайлик.

Ранком малий 13-річний хлопчина і великий жовтий собака входять у доволі велике районне містечко. Бровка біг перший і все оглядався, немов підморгуючи до свого малого пана своїми чорними дугами понад розумними очима, що й оправдувало його назву "Бровка"; він був виразно у найкращому настрої. Зваду несміливо ступав Михайлик, босий, у білому льняному вбранні, нездецидовано споглядаючи з-під своєї колісь чорної шапки, тепер поруділої і із зломаним дашком. Направду тяжко було додуматись, що це розвідчик.

Місто якраз будилося. Потоки травневого сонця заливали долини і руїни, заглядали в вікна, порпались в куряві і радянських смітниках, викликали до життя десятки і сотні нударієв, що купками брудного лахміття мертво лежали при тротуарах чи квартирували у вонючих грузах зруйнованих кварталів.

У місті недавно була "всипа": всі члени підпілля та майже всі їх співпрацівники потрапили у в'язницю. У місті дали йшли арештування, шалів енкаведівський, нічим не гамований терор.

Командир Сірий із своїм бравурним відділом УПА постановив провчити кривавих зарозумільців. Ному треба було лиш довідатися, де сидять усі останньо арештовані, що було суворо законспіроване з боку НКВД, та довідатися, скільки більш-менш у місті залози і як вона розміщена. При крайній розконспірованості всіх в'язнів у місті, тереновий провідник ОУН доручив командирові Сірому як бистрого і відважного розвідчика нікому невідозрілого Михайлика. Всими цей провідник мав криївку у хаті Михайлика і цей нераз йому робив цінні прислуги.

Михайлик дістав точні вказівки і пішов.

Пригнічений вагою своєї функції, б'ючись з думками, як найкраще до неї взятись, Михайлик сам не знає, як опинився під будинками НКВД. В нерішучості він присів на підмурівку дротяної огорожі напроти і ганився.

Будинок НКВД - це була одноповерхова, доволі велика і гарна кам'яниця з городом, навколо обведеним високю дротяною сіткою. Довкруги, попри сітку були поприв'язувані великі собаки-вівчурі, що злісно крутилися на своїх ланцюгах. Михайликові здавалось, що всі вони дивляться на нього і немов кажуть: "Ех, як би нам тебе дістати". Крім цих, на подвір'ю перед домом бігало ще три неприв'язані. На брамі в будці стояв надутий стійковий, що позіхав раз-за-разом. У фіртку входили і виходили різні енкаведисти. Гладкі, виголені, "надушені", кошляві, кососкі і віскупаті у скриплячих блискучих чоботах і "американських" мундирах та в рідних рубахах і зимових ще "котіках" з одним піддертим вухом, та всі жорстокі, надуті і зляці зовсім як собаки. Михайликові аж мороз іде поза шкіру, як подумає, що власне він мусить з ними "зачінатися".

Один з енкаведистів прикликав до себе бурого собаку, що бігав по подвір'ю, та пустився до фіртки. Тут, минаючи другого, що входив, пристанув і почав довгу голосну розмову. Собака присів біля нього і ждав. Десь узявся Бровко. Хвилинку обидва собаки неприязно мовчки оглядали себе, за видно було, що їх розбірада злість. Бровко почав люто гарчати та кинувся на собаку-енкаведиста. Прибігли ще два собаки з подвір'я, а всі інші підняли страшний гвалт.

Викаведисти-люди почали собак розганяти. Та все було даремне, собаки клубком вкотились в подвір'я, де страшенно рвались і жерлись. Михайлик зірвався був, та прикинів до місця, нездецидований що йому робити. На хвилюку гризня перервалася. Але Бровко не хотів уступатись, хоч його викидали. Викаведисти-собаки теж рішались, видно, не йти на "нічию". Противники зчепилися знову. Ціла гризня перенеслась кудись за кам'яницю, куди Михайликові вже не було видно.

Михайлик сів зажурений. Пропав його Бровко на інквд. Треба б йти туди, та страшно. Михайлик постановив чекати. Хіба ж не дадуть закувати собаку, та й в'язня такого, хіба, їм не треба.

Почекав Михайлик з чверть години, пів та вже вже й годину, а Бровка як не було, так і нема. Михайликові вже до плачу приходять, жаль же кидати приятеля. Та й кортить таки зайти на це інквд. Хто знає, може таки побачив би що і довідався б. Михайликові менше щось, що це прегарна нагода.

Вкінці Михайлик рішився. Він нижком перехрестився і далі до фіртки.

Тут визвірився на нього стійковий:

- Тобі чого ?

- Та пса.

- Каково "пса"?

- Та от, того жовтого великого, що ваші пси кусали - то мій.

- А ти чого свого собаку кусатись учиш? То вже "бандеровська" наука. Ходи, ходи, тут тебе навчать. Ну, ступай, ступай до майора.

Михайлик завмер. Але таки й втішився трохи, що його впустили.

Майор вхопив його за рукав і потаскав у канцелярію "провератв". Та "проверка" не швидко почалася.

Тільки вони ввійшли в кімнату, був телефон. Грубий майор щось довго і незрозуміло для Михайлика викрикував у трубку. Пізніше забрався кудись і Михайлик з годину прослуцвав сам-самісінький. Він приглядався великій пустій кімнаті з якимись дрібними полицками кругом, кількома столами та дерев'яною бар'єрою на середині, що ділила кімнату на дві половини. Столи, стільчики, якісь скриньки і полицки

- все було за бар'єрою, що в ній була мала фіртка, якою входив туди майор. У половині, де залишився Михайлик, була лиш довга лавка, де він сів, і білям білям нічого. За хвилину у кімнату прилетіла ціла зграя енкаведистів, вони викрикували, махали руками, але на Михайлика зовсім не дивилися. Ішло їм про якийсь вагон цукру.

Через деякий час знову широко відчинилися двері і, сопучи, вкотився майор, а зараз за ним увели, а зглядно штовкнули кулаком у двері двох в'язнів. Михайлик зжахнувся. Він ще ніколи не бачив таких людей. Вони були сіроковті, подібні до Михайликової вуйни, що мертва лежала на лаві, але ще блідіші і сіріші. Їх подране вбрання, місцями із закипілою кров'ю, висіло на них непотрібно широко, ноги мали ніби м'які, бо все на них похитувалося. Не дивилися ні на Михайлика, ні на кого. Видно, що все було їм байдуже.

Майор зверещав:

- до стіни, не знаєте, - і ще скоріше, як його слова, сильний лясас енкаведиста-конвоїра обернув до стіни голову одного, а другий так швидко підскочив і обернувся, що Михайлик аж здивувався. Він ніколи не подумав би, що такий напівмертвий чоловік може так швидко скакати. У пахучу травневу атмосферу, що вливалася крізь вікно, два в'язні принесли гострий гнилий запах льоху і ще чогось, ніби якогось розкладу. Михайлик з жахом подумав, що вони пахнуть трупом.

Майор довго чогось шукав у паперах, а за цей час два в'язні ненорушно, як дві воскові кукли, стояли оперті носами об стіну. У Михайлика мішались дивні почування. Почування страшного жалю над цими людьми, такого жалю, що аж у носі його крутило від сліз. Чому хотілось кинутись до них і сказати їм, що він з ними, що він такий самий, як вони, так само любить Україну, що хай вони ще витримать, що прийде, напевно прийде спасіння. І рівночасно схоплював його страшний, якийсь тваринний страх, що тряс ним, як у гарячці. От які це в'язні. І його таким зробили б, і його так можуть зловити, вони і невинних беруть, а він же

винний перед ними. Але й ненависть до них яка. Які ж кати вони, як він ненавидить їх. Здається, кинувся б до тої товстої шкири перед ним, дряпав би її нігтями і кусав би. Хай була б так знівечена, як обличчя цих двох. Не так то й боїться він. Ще вони побачуть, як прийдуть партизани. З Михайлика вступив дух, він пригадав собі, що є такі, які ніквд зовсім не бояться. Сильні, сильніші за ніквд, але які ж гарні вони.

Майор знайшов уже шукані папери і зверещав зразу на одного, потім на другого з в'язнів, щоб підписали. Згодом гукнув на конвоїра:

- Тенер заведи їх на Голешівку в єврейський підвал.

- Єсть, товарищ майор. Дозвольте тільки пригадати вам, що в єврейському не спрятано ще по тих там з тамтого тижня, ви знаєте. А з міської справи віс наразі сидять тут, у підвалі.

- Нічева, дружок. Завтра всіх з міста в єврейський підвал "перекатаєм". Тут прийдуть нові з облати в О. і В., що завтра почнеться.

Михайлик аж підскочив на столику. Він схилив голову, щоб ніхто не завважив його сіяючого обличчя. Він прямо не вірив своїм вухам - якраз цього й поребував він. В нього в душі аж співало від радості. Тільки, щоб пустили звідеіля.

Майорові принесли обід. Михайлик з обридженням глядів, як майор руками рвав курку і як товщ плив по його бороді та сканував у тарілку. Вуса теж були мокрі. Стакан горілки впровадив його в блаженний побідний настрій. Він почав з Михайликом розмову:

- Но, мальчик, расскажи, как было з етим собакою.

Михайлик почав тремтячим голосом оповідати. Та майор зовсім не слухав. Він розвернувся з побаранілими очима в кріслі і очі в нього щораз примикалися.

Раптом він гукнув:

- Но, выносите уже. Вот і дело придумал. Михайлик спійсно кинувся до дверей, та тут оглянувся:

- А Бровко?

- Какої Бровко?

- Та ж собака.

- Скажи, що майор Грубін сказав пустить тебе і собаку.

І дійсно випустили обидвох.

Михайлик як на крилах полетів із міста.

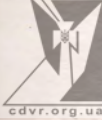
Коли вийшов за рогачку і тисячами зелених очей глянули на нього далекі поля, коли дихнула йому в обличчя не прикрита бруком земля, засміявся у вічі жайворонко, - Михайлик дихнув легко і глибоко. Він майже біг, легкий і звинний, голосно не-рекривляючи жайворонків. Бровко плентався за ним, нещасний, з повіриваною перстю, обкушеним вухом та підбитим оком, похнюплений і меланхолійний, зовсім не свідомий заслуг, які він поклав мимо-волі.

На другий день ніччю, користуючись відходом численних енкаведівських військ на облаву в С. і В. (обидва села, розуміється, повідомлено про небезпеку) та відомостями, принесеними Михайликом, відділ УНА командира Сірого провів наскок на райцентр.

На великі просьби взяли зі собою Михайлика. Як зачарований сидів Михайлик на цьому самому примурку біля будинка яквд і дивився, як ясне полум'я било з решток будинка в небо. При світлі пожежі видно було, як на великому домі побіч пов-станці-пропагандисти малювали, вмочуючи в відро з фарбою грубі квачі, величезні лозунги: "Смерть Сталіну", "Воля народам..." Михайлик бачив, як під руками чорних у темряві ночі і ясних у світлі пожежі постатей, мов величаве вогняне пророцтво, родились великі полум'яні літери. Михайликові мороз ішов поза шкіру. Ному здавалось, що це пови-ходили якісь духи і пишуть катам - загинеш, замученому народові - переможен.

Звідкілясь наближалася стрілянина. З-за вугля вискочили, тримаючи в руках зброю, схилені постаті. Вони мало що не збили з ніг Михайлика. Одна загу-била енкаведівську шапку, що покотилася до ніг хлопчини. За ними погнались інші, вони стріляли. Там далі зчепились. Стріляли, кричали, шамотались, розбіглись і зникли. Михайлика палить цікавістю

Голешівка. Він побіг туди. По-дорозі зачепив ногою у м'яке і тепле ще тіло. Він здригнувся. Та зараз станули йому в очах вчорашні в'язні. Михайлик вирішив, що вбитий - це енкаведист.

На Голешівці здалеку чути стрілянину. Коли Михайлик підійшов ближче, все втихло. Михайлик бачив лиш людей, що виривали і виривали з-під руїн жидівської божниці, ніби встаючи з мертвих. Він уже чув, що під божницею є просторі льохи.

Михайлик дивився широковідкритими очима. Він бачив, як старі, зовсім дорослі люди плакали і хлипали, вони обіймали один одного і стрільців із відділу, що стояли кругом зніжковілі і зворушені. Михайлика теж вхопив якийсь вусатий панисько і так цілував, мало не задушив. Михайлик тільки витирається тепер від цих поцілунків і від гострої щітини, що добре подряпала його. Всі тут щось оповідають і сміються. Якась гарна молода пані вхопила шанку молодого стрільчика і з слізьми цілує Тризуб: "Це наш святий знак". Михайлик дивиться захоплений; він теж зробив так, як вона. Які прегарні і добрі пані стрільці. Він не покине їх ніколи, ніколи. "Щоб лише не викинули мене і не відіслали додому", - журиться Михайлик.

Дві зелені і біла ракети кличуть усіх до відходу. Михайлик разом із групою стрільців із Голешівки попрямував у гайок за містом і далі в ліс. Всі оповідали про перемогу і бій. З них ніхто не вбитий, найгірше було біля штабу НКВД. Назар убив капітана і сержанта. Дуб одною серією - з енкаведистів. Когут - лейтенанта, має його зброю і торбу з документами. Випущено 170 в'язнів на Голешівці, 90 - у місті та ще якихось із міліції. Лозунги вийшли гарно, спалено магазини амуніції - гомонить звідусіль. Також про Михайлика оповідають, він нині герой дня.

На другий день ранком, несподівано швидко і добре справившись із своїм завданням, Михайлик повинен би вертатись додому.

Та на дорозі відступу повстанців у дуже зручному місці для квартирування знаходяться військово-ві большевицькі бараки, ніби дроворубів. Туди

не пускають нікого з населення. Іде про те, щоб довідатися, скільки менш-більш большевиків та чи це дійсно дроворуби, чи, може, "червононаганники", чи ча; у всіх цих трьох випадках відділові треба інакше повестись. По надумі командирові виглядає, що це завдання якраз було б добре для Михайлика. І тому, Михайлик, замість іти додому, дістає три кози, які мають втікати йому і за якими він може прибїгти аж під самі бараки, роздивитись там і, що буде можливо, розвідати. І з цього завдання Михайлик вив'язується дуже добре: дроворуби, щоправда, зловили його біля бараків, та це вийшло йому на здоров'я. Хлопець побачив, що бараків є чотири, а в кожному місці на 20-30. Дроворуби без зброї, тільки деякі озброєні, які "на інших кричать". З таких реляцій ясно виходить, що це каральний табір для колишніх червоноармійців, яких задял їх окремої "ненадійності" зокрема пильно ізолюють від населення. Значить, у лісі можна квартирувати, а в бараки треба підсипати листівок.

Подібних завдань для Михайлика знайшлось більше. Спочатку ще пригадували йому, це Михайлика зовсім не тишило, що за день чи два він має вертатись додому. Але згодом відділ відійшов далі, і вже, на радість Михайликові, про дому не було мови.

Для Михайлика знайшовся невеликий мундир із трофеїв із райцентру, який відповідно скоротили і звузили йому. А незабаром ще - мале італійське емці, що не потрібно покутувало на станиці. Білі штани та пішли до цінних реквізитів для вжитку під час розвідки. Михайлик бігав у своїй рубашці і енкаведівських галіфе, з емці на рамені та невідлучним Бровком. Бровко теж набрав "партизанської оглади". Він приучувався неголосно брехати і не крутитись не потрібно "по терені", натомість у разі найменшого підозрілого спостереження бігти до свого малого власника і мовчки повідомляти його. Всього цього навчили Бровка Михайлик і ще інші партизани, що вчили теж усього самого Михайлика. Обидва - Михайлик і Бровко

мали партизанські здібності. Вони пильно вчилися і нічим у світі не журилися. Цим способом дуже скоро зовсім "присохли" до відділу, так, що нікому не приходило на думку їх позбуватись.

Нераз вечорами приходив Михайлик із розвідки до табору змучений-змучений. Всі витали його весело. Він ішов до командира. Командир був високий і худий і завжди довго бентежливо дивився на хлопчину. Михайлик його трохи боявся. Командир нераз довго затримував Михайлика і всяке його випитував і жартував. Одначе Михайликові не було це надто приємне. Він чувся не свій і не завжди знав, що на такі жарты відказати. Часто бачив, що його відповіді зовсім невдалі. Єдиним бажанням його під час таких розмов було - найскерпіше утекти. Щоправда, командир виглядав Михайликові парний, сильний і добрий, як бог, але, власне, якби такоє малого Михайлика поставили перед великим добрим Богом, то він передусім дуже боявся б. Що іншого був дядько Андрій, ройовий його. Дядько Андрій був грубий і говорив басом, рідко що Михайлика питався, а завжди сунув йому яблуко чи калача. Щоправда, дядько Андрій дуже хмурився, як Михайлик вже надто доказував, але Михайлик його ніраз не боявся. Коли ж Михайлик приходив такий змучений-змучений, дядько Андрій зразу стелив йому недалеко ватри коца і неодмінно казав: "Ідж і скоро лягай". Михайлик запопадливо "втинав" зупу і лягав.

Над ним тихо світилися зорі і дерева високою копулою лучили високі корони. Від-часу-до-часу звідкись нісся тихий подих; дерева по черзі порушувалися і тихенько зітхали, як чиїсь груди. Михайлик думав, що стеля у хаті низька і душить, а тут високо, як у церкві, і святково. Табір не-голосно гудів. Мішались слова і сміхи. Нераз співали тихенько - по-партизанськи. Тоді в грудях Михайлика збиралось щось добре-величне. Ватра тріс котіла і кидала іскри - маленькі племенистоокі зорі землі. У розпаленій грані мигтіли якісь образи. Все близько було червоне і тепле, все далі було чорне, таємне, часом злегка посріблене. Ось дядько Андрій при ватрі як нафарбований. Михайлик чув, що є десь такі люди червоні, індіяни

якісь. А потім дядько пішов поміж дерева і вже став чорний, грубий такий, як лісний ведмідь. Михайлик тісніше притілюється до бровка, що лежить біля нього. Він обіймає його за шия і міцно по-дитинному засипляє.

Часто друзі-партизани брали Михайлика зі собою на розвідку вночі. Вони вже переконались, що він пригодиться їм. Маленьке звинне його тільки зміло влізати у найменшу щілину, невидно всунутися у саме вороже приміщення, тихенько повати, швиденько, звинно бігти, видрапатись на найвище дерево, дах, горіще.

Розвідчики йшли з відтягнутою зброєю, відповідно взаємно обезпечуючись, кожної хвилини готові до бою і пригоди. Михайлик теж був озброєний і мусів поводитись як правдивий партизан. Це були найщасливіші для нього хвили; він бачив, що він ні в чому не поступає друзям - він правдивий український партизан.

Два, три чи чотири їх тихо гусаком посувались лісними стежинками чи обережно прогирались кущами. Тихесенько виходили на край лісу, а там у поле. Вони підлазили під освітлені села, містечка, заводи, як підлазить лише увечері виїхле на лови звіра. У далі світла моргали, манили, кликали, як давно забута і враз ожила вічна батьківщина. Як звіря в клітці не навчив забути лісу, так людей цих, загнаних у нетри, раптом нестерпно манив, поривав цей зов мерехтливих світел. У грудах здіймалась відвічна гостра туга - до людей. Партизани зупинялись і дивились. За мерехтливими світельцями кожний бачив хату, хінку, маму - життя, прегарне людське життя. Так жити б, працювати б, любити б. Та обов'язок, та любов інша, велика тримає кріпко залізну руку на твоїм плечу. Вивівши нічку тебе з лісу, вона дозволяє лише досхожу дивитися на ці мерехтливі світельця і нестити їх душею. Щоправда, Михайлик зі своїми 13-ма роками дещо інакше оцінює мерехтливі світельця. Він тіщиться ними як гарними цяцьками, але найліпше любить підсунутись близько під енкаведівський чи військовий табір і там дивитися і слухати. Михайлик бачить величезні "катюші",

кулемети, маси авт, людей. Чує крики, пісні, слухає як грає радіо, дрібоче "гармонка", придивляється до збірки, вечери - сам зовсім невидний. Затулені ніччю Михайлик і його друзі лежать спокійно, безпечно спочивають під самим хижакським носом зарозумілого енкаведиста. Грубі "катюші", величезні слонячі танки, опанцирені машини нічого не можуть зробити малому Михайликові і цим кільком партизанам. Всі ці потвори сліпі. Михайлик дивиться в темряву і не бачить навіть свого найближчого друга - він учиться любити ніч, цю велику партизанську матір.

Зораної ночі Михайлик разом із друзями зі стежі долучаються до бойової групи, що йде на засідку. Партизани йдуть гусакком ровами обабіч гостинця. На овиді щораз займається то одна, то дві, то три червоні великі зірки, що ростуть, ростуть і врешті викочуються на гостинець близькозорими витріцатими рефлекторами авт. Партизани спокійно спостерігають їх і коли вони вже зовсім близько, спокійно залягають у придорожнє жито. Жито ще низеньке і Михайликові здається, що йому видно хребет. Та він бачить як байдуже, злегка піднявши голову, а тільки сплотившись, лежить його сусід і він заспокоюється. Авта з натугою вдивляються своїми сліпуватими очима в дорогу під ними, ніби бояться, що запорють в це своїми короткими носами, але партизан не бачать. Михайлик думає, що так, як з автами і ними, є з усіма більшевиками і повстанцями. Большевики, хоч як їх багато і близько вони, не можуть нічого вдіяти, бо повстанці, Організація невидні. Михайлик роздумує і дивується, яка велика сила - конспірація. Михайлик ще думав би, але вони вже йдуть далі. І зрештою сьогодні Михайлика палить інша думка, про засідку. Він аж горить з нетерпеливості і цікавості, а навіть... щось трошки... ніби боїться...

Повстанці прийшли на місце. Одні залягли під містком, а другі - недалеко в рідких кущах. Михайлик теж лежить на животі, та втриматись йому у цій поставі важко. Як це буде? І

І коли це буде врешті? Вже багато авт перепустили вони, пропустили якийсь большевицький відділ і дядька якогось, що залізнений, у страху перед пригодою, спішно протарахкотів порожнім возом. Повстанці знають, кого їм треба. Вони ждуть на автоколонну, що має вертатись із великої облави на півдні району, з автоколоною буде штаб... Ось на свіді впливає, як наизані на довгий шнурок світлині коралі, довга автоколонна. У Михайлика серце: це певно ці. Крізь ряди пробіг шепіт: "Увага!" - "Чекати знаку!"

Колонна зближається звільна, на неминуче. Для кого доля невблаганно буде - для большевиків чи, може, для партизанів? Продудніло перше велике крите авто. Тихенько, дуднить друге, третє, десяте, п'ятнадцяте, сімнадцяте... ніби кінець. Михайлика огортає розчарування. Чому не було знаку? Невже нічого, взагалі нічого не буде? З-заду суне ще пара світел. Знов шепіт: "Увага!" Дорогою колишеться перше авто - блискуче, низеньке. Михайликові приходить на думку, що воно таке, як блоциця. За ним тихенько підлазить друге. Один дзвінкий постріл з пістолі, і рівночасно кулемети й автомати. Авто обкрутилось і, нагло занімівши, зарило носом в землю. Почувся крик, бухнуло полум'я. В це авто вдарило наступне. Третє звільна, посугнувшись на заді, пристає. Михайлик бачить грубаса з блискучою лисою головою, що перевалює ногу крізь низьку бар'єру, щоб вискочити. Михайлик, не думаючи, пускає серію. Він бачить, як лиса голова стукнулась об поруччя і звільна разом з тілом покотилась додолу. Михайлик закеменів: він убив людину. Михайлик не знав, що таке - убити людину.

Дого сіннув хтось за рукав:

-Швидко! Відступаємо. Большевики завертаються.

Михайлик підбіг. На край ліса, де була збірка, Михайлик, притулившись до грубої сосни, бачить, як з авт, що завернулись, висипались, як мурашки, большевики. Вони "галайкали", вистрілювали, пускали ракети, метушились. Багато групок і груп розбіглось на всі боки. На дорозі догоряли два авта.

Партизани швидко подались у ліс. У темряві Михайлик розводив руками невидне галуззя, що

лізло в очі, дряпало, чіпалось за шапку, комір, рукави. Щоб не загубитись, він мусів нильно слідкувати за плечима свого попередника, що весь час пропадали йому. Та все це ні на мент не відривало його думки від проблеми: він нині вперше вбив людину. "Він" так упав носом... Це був енкаведист, та все таки дивно і ніяково. "Я б дуже хотів що знати про нього", - думав Михайлик.

За кілька днів під табір відділу прийшли дівчата з обідом й оповідали про парадний похорон у райцентрі 14-ти офіцерів штабу НКВД - жертв партизанської засідки. Михайлик прилип до дівчат очима.

Всіх 14 убитих офіцерів-енкаведистів везли коного на авті в червоній відкритій труні. Всамраз криваві труни - для кривавих. Грала музика і з міста гнали всіх жудей. За кожним несли на червоній подушці медалі. Всі вони були добрі бандити - сам провідник від усіх тих облав; кажуть, був і помічник його. А той-во, один цілком лисий, то на облаві б дівчат закатував - він, кажуть, бив їх дротом і пік залізом, тіло на них шматував. Мораз ставали і говорили мітинги, а все про "бандьорів". Люди так тішились. Хто кого стрічав, кожний питався: "Чули ви? Намі хлопці знов 14 - самих найгірших собак убили! Не дармують намі хлопці. Дай їм, Боже..."

Михайликові камінь скотився з грудей: Він відітхнув:

- Ей, чорти, чорти вони - енкаведисти. Бити, бити їх треба... Геть знищити!

II

У трудах, невигодах і пригодах відгуляли партизани літо.

В очі заглядала слизька, холодна осінь, з ночами понурими, довгими, предовгими. Всі ці предовгі ночі мусить Михайлик перемаршувати. Відділ якраз знаходиться в довгому рейді.

Іде, бувало, Михайлик за обмоклим нав'юченим конем, тримається за хвіст, щоб не загубитись, і терпеливо тягне свої бідні малі ноги з глибокого неситого болотища, що, відривавчись за кож-

ним кроком, немов проковтнути їм же хоче, а коли це не вдається, лиш цмокає і пляскає жадібно і смачно, закриваючи свою широку губу. Найбільш дошкулують Михайликові його величезні чоботища. За кожним кроком вони виявляють охоту залишитись спочивати в болоті або, що гірше, загубитись, осирочуючи Михайликові ноги.

На відпочинку Михайлик жартує, що чоботи в нього є дезертири; розстріляти б їх треба. Але в дорозі не до сміху йому.

Доволікшись так раз над ранком одної сльозливої темної ночі на якусь лісову поляну, відділ діставу наказ заквартирувати. До краю виснажені стрільці падали кожний, де стояв, у поспіху завиваючись в палатку, простеляючи якого там коца.

За хвилину увесь табір став дивним побойовищем.

Плаксивий світанок оглядав тіла повикручовані, порозкидувані в неладі в диких обіймах, непорушні і так дуже мерлецькі, що ранок, надійшовши, зовсім помилився і став мити їх густими рівними сльозами. Ці сльози дотикались маленькими холодними долоньками очей, рук, облич, мов пробували - "невже справді, невже справді - вмерлі?" - а далі, наскликавшись з усіх усюдів, забрались за руки і побігли швидкими струмками за рукави, за обшивки, під сорочки, справджуючи і заглядаючи. Та приспані тіла ні раз не журились швидкими струмочками. Брат смерті - сон - мав тут свої права.

Та були в цьому заклятому сонному царстві й істоти насторожено чуйні. В кожному сонному царстві є свої вартіві. Це насамперед були стійкові, що в своїх закантурених пукатих палатках бовваніли у мряці дивними опудалами, і Бровко, з шерстю, що скакала водою, в головах Михайлика, який скулився і зовсім заліз під паху грубого дядька Андрія.

Бровко сумно моргає своїми темними бровами і зчаста порскає від набридженого дощу. Все ж таки він вперто вчувається до свого обов'язку вартового.

Стійки змінилися.

За годину прилетіли заспані зорці сповістити, що наближається більша сила большевиків. Перехід з найглибшого сну до бойової готовості у правдивого партизана завжди триває секунди. Грубий пояс,

що давить, автомат, якого дотик чуєш доти, доки не зникне в тобі естання іскорка свідомости і в півсні, насторожений інстинкт лісової звірини - будять тебе при найменшому небезпечному шелесті. Ток і наші стрільці - вмить готові. Поміж рядами ходить командир. Його рівний, здецидований, гострий, хоч і притиснений голос входить у груди, заглядає в кожний куттик душі, він все знає, все передбачує, немов уже зразу перемогу дає. Не може бути програної, не може бути безнадії, коли твій командир говорить і дає накази; тобі завжди лавровий вінок - і по перемозі, і по смерті.

Михайлик лежав біля дядька Андрія, й обидва вони з однаково насупленими бровами наслухували щораз ближчого тріскоту. Михайлик вже навіть раз бачив, як між рідкими деревами пройшли сірі, миршаві фігурки. Михайлик досі, поза засідкою на капітана це не був у великому, справжньому бою, Михайлик знав, що призначенням партизана є битись, і що великий, страшний, справжній бій приїде колись. Він ждав цього моменту всією душею, ждав і боявся. Боявся за себе - яким він буде тоді під дощем куль, чи дасть собі раду в тому всьому і... боявся, ну, і взагалі трошки боявся. Він же тільки малий Михайлик.

Тепер, врешті мало це статись. І хоч Михайлик дуже насуплюється там побіч дядька Андрія, то все-таки його серденько тривожно тріпочеться, а обличчям пробіжить час-від-часу, не знати чому, багрова хвиля.

Михайлик тямить лиш першу сальву. Біля них було тихенько. Всесь відділ залаг, заперши віддих, а большевики з голосним тріскотом підходили все ближче і ближче. Їх підпускали на найближчу віддає даль. Михайлик вже зовсім докладно бачив двох, що йшли напроти в сірих рубашках і з приготовленими автоматами. Один був білобровий і мав дуже сині очі, а другий чорний, як циганчук. Михайлик дрижав увесь; йому вже навіть здавалось, що щось трапилось, що хтось забувся і большевики прийдуть до самих них... Раптом гракнула повстанська сальва. Михайлик бачив, як большевики розскачилися і позникали, заскакуючи за дерева

і залагаючи. Лий "циганчук" махнув руками, як ворона крилами, і впав не на живіт, а на хребет.

Михайликові лящало у вухах від пострілів і криків: "Слава" - "Ура". Михайлик окликав "Слава" так, що лий цей оклик було чути. Йому хотілось дуже чути це слово - воно саме, мов перемога. Михайлик око-в-око стоїть з білобровим. Білобровий - енкаведист, кат, розбишака, і Михайлик з усіх сил кричить їм все йому. Хтось гукає: "Гранати!" і Михайлик кидає свою і гукає до інших: "Гранатами, гранатами їх, чортів..." Як косить високий Іванко - кулеметчик! Ідуть більшовики, Іванко чекає, а там як парне - покотом лягають вони один по одному, як лягають по черзі хвили жита під вітром. Іванкові кров тече з грудей. Що Іванкові? Він похилився, ліг на свого кулемета - більшовики регочуть, більшовики біжать - ближче, ближче. Михайлик скаче, він нетерпеливим рухом відсуває Іванка і кладе руку на замок кулемета. Він сам кулеметчик... Бити, бити їх треба!

Опустіло поле.

По шаленій партизанській гульні - непотрібними валяються іграшки - воскові кукли, покинена, повівечена зброя - земля ранена, стоїтана, не знаєш, де болото, а де кров.

Войовище наше.

Підвечір відділ-переможець вступає в село. Стрійні трійки з пісню вливаються в сільську вулицю. Що їм біій, що їм негода? Вулиця вмить оживає. Скриплять двері, тріщать тини, обліплюються, мов мухами, людьми ворота. Накликування, метушня.

-Войско, наше войско йде!

- Ходить, ходить, намі хлопці!

Десь на кухні нетерпеливо кипить борщ і, врешті, не діждавшись господарині, спересердя вилітає і грізним сикотом розливається.

Десь вередить покинена в колісці дитина із незасохлим ще на губці молоком і, не діждавшись матері, кладе в уста власну ногу.

Великоока Краса, дбайливо поєна своїм господарем, піднесла мокру, стікаючу водою морду і

дивиться з бездушним здивуванням, як непотрібно покотилось по мураві покинене відро.

Кони стали у кераті, і гуси втекли на став, а ворота тріщать, а пісня летиться - "Повстанці, повстанці йдуть!"

Статочні газди покивають головами і струнчаться, згадуючи давні часи, "стару війну"; важать у своїх головах важку героїчну сучасність.

Господині давно поприкладали до очей запаски і хлипають, якби якраз хтось жорстоко скривдив їх, а дітвора не втримається - танцює з захоплення, аж вривається з нетерпеливості.

- Повстанці, наші хлопці, чудові, невидані, не-
поборні, герої йдуть!

Летиться, летиться їх пісня і кличе у бій - пориває у змар - і тебе там треба, сивоволосий, і тебе, дівчино, і тебе, газдо, і тебе, газдине, діти, і вас - усіх, усіх, ми всі - Україна. У бій, у бій - на повстання.

- Боже, це ж діти наші йдуть!

- Ох, виростили ми їх, виростили - бач, які!

- Та й соколи, вони соколи, ади, еден-в-еден!

- Ов, а крок тримають! Дивіть, іно: жодне войско так не йде злегонька.

- А що зброя, то вже зброя; кожний, то емні, то "фінка". Ади, і пістолі при боці!

- Побили, гет, кажуть, "мазарів". Так дерли, аж еден там під лісом портки згубив.

- А, вот, можете вже завтра в ліс за дровами їхати, а зі своїм кривдов таки до командира йдіт; він вже розсудить.

- Ой, діти, бідненькі, без хати, без їдла, без хвилиноньки! Та й хто ж про них, бідних, там дбає, хто їх кровцю пообтирає... Мордуються наші діти, мордуються...

- "Ти, якби так взели, пішовбис!" - "Ей, дурний ти, дурний, на що їм таких, як ми? Рості, кажуть!"

- Анцихристи оці "босяки" - таких забивати... Ой, понесе ж отой Сталін гріх на той світ, в крові людській він піде!

Вже понеслось по селі, що відділ у селі переночине і вечеряв би що. Між хлопців приходять газди і газдині і групами відводять їх по домах.

Одна груба тітка підійшла до групи дядька Андрія. Вона побачила Михайлика й на його вид лиш сплеснула руками:

- Йой, та ще й таке мале з вами! Та що ж воно, бідненьке, тут робить?! Йой, матінко моя! - Тут вона жалісно схлинула і з поспіхом понесла свою запаску до добре вже нині почервонілих очей.

Михайлик побагрянів і презирливо скривився:

- Не плачте, вуйно, не плачте. Не буду я з бабами на печі квасолю теребити, як війна йде.

Господиня зацікавилася: "Бач, яке розумне вдалося!" - а дядько Андрій гордо подивився на свого любимця, і тільки довгі вуса з вдовolenня подригували йому.

Михайлик і дядько Андрій пішли в хату господині. Цей вечір не був найприємніший в житті Михайлика. До хати набігалося повно тіток, і всі жаліли його, пхали, як дитині, різні бублики і ласощі, а далі кинулись над ним плакати. Михайлик мало під землю не зажавсь із сорому і був би сто разів утік від них, якби не воццька гордість, що не дозволяла на такий відступ. Але, хоч Михайлик і залишився, його воццька гордість була нині дуже порушена. До того ж ще й голос відмовляв йому послуху. На превелику свою злість він зовсім захрипів, замість говорити, лиш ціяв, мов молодий півник, і це знову безконечно погіршувало його ситуацію.

Врешті тітки забралися, і господиня поклала Михайлика на цих пару годин, що ще залишились, спати у "правдиве", чисте, м'яке ліжко. Але Михайликові було душно і зле; він якось западався у подушки, нависла стеля немов душила його, а до того кожної хвили могла влетіти знов яка тітка (нині в селі партизани, і ніхто не спить). Михайликові пригадалась тиша і високе зоряне склепіння - там, у лісі. Михайлик почув, що він уже правдивий партизан.

Вже по півночі візвали Михайлика до командира. Михайлик виструнчився перед ним усім своїм худеньким тільцем, але зголоситись не міг. З його грудей вишло лиш якесь несамолюбне п'яння тонке. Михайлик почервонів, як грань, а командир подивився і прикусив губи, щоб не сміятись. Насилу він

знову прибрав серйозну міну:

- Михайлику, я чув, що ти нині гарно списався. Ти бивсь, як справжній партизан. Та ти, Михайлику, ще не великий. І вже давно бачу, на які непосильні труди ти нараджуєшся при нас. Не для твоїх 18 років наші марші, небезпеки, бої. Улітку було легше, і завжди знаходилося для тебе якесь пожиточне завдання. Але я бачив, скільки зусиль коштує тебе ця осінь... От, хоч би ці чоботища, що ти їх хотів розстрілювати. - Він усміхнувся. - Так замучуватись, Михайлику, понад вік не можна. Ти ще придасишся Україні. Ми вступаємо в сувору підбольшевицьку зиму - хто знає, що жде нас? Я хочу, Михайлику, на зиму залишити тебе в селі, от хочби і в цьому сьогодні, додому тепер і так не діб'ється. На весну пригріє сонце, заспівають жайворонки, і ти, не бійся, як скочеш, знову прийдеш до нас.

У Михайлика стиснулося серце. Він згадав нищівний бій, повне пригод літо, стежі, дядька Андрія і всі ті великі партизанські завдання, про які нерозумно говорив їм хочби командир. Михайлик згадав теж плаксиву тітку і згадав душевну хату - ні, він не може жити сам, без них, без нічого. Михайлик чув, як в очах йому крутяться сльози. Він благально, забуваючи про них, дивиться на командира:

- Друже командир! Я не піду. Я не можу. Я буду битись разом з вами, так, як ви казали, за Україну...

- Хлопче, це ж неможливе, подумай!

- Я вже думав; я багато разів уже думав - ви ж усі йдете. Я тут буду хворий, мені шкодить хата - взявши до уваги свою хрипку, бистро згадав він ще один можливий аргумент.

Командир був до глибини зворушений поставою Михайлика, а на останній його "аргумент" таки не втримався і голосно розсміявся:

- Но, як тобі шкодить хата, то залишайся. Але вважай, як будеш потім плакати, то таки від мене самого, мою рукою, у моєму патрі набереш у шкіру, щоб знав!

Вдасливлений Михайлик усміхнувся від вуха до вуха:

- Ні, ні, друже командирі, я не буду плакати. Не "наберу" ні.

Він на крилах полетів до дядька Андрія і всіх "них", щоб збиратись далі в похід.

Коли за дві-три години Михайлик і повстанці виходили з хат, побачили, як замерзлу нагло землю припорошував перший сніг.

Як світало, на овиді виразно замайорили Карпати - мета їхнього маршу. Вони стояли далекі, чужі, таємні, з закутаними мряками, зовсім уже білими головами. На вид цих понурих незнаних вестнів Михайликові пробіг поза спиною легкий ляк. Чи дасть їм раду? А до цього цей командир, - тільки такого сорому бракувало б.

III

Не жартували зимою з Михайликом Карпати.

Студенні вихри в верхах вогняними кліщами виривали душу, стрімкі схили вибирали з грудей серце, дрібненькі влізливі сніги пажерливо добирались до живого тіла, важкі колоди злосливо-байдуке розкладались по під ноги, гострі каменюки чигали на малі ноги, жерли м'яку шкіру з Михайликових дрібних пальців, підступні дебри западалися під ним і нерозв'язливо вкривали з головою; довгі позашивані смужечки по Михайликових штанах ясно говорять про часту дорогу його тіла, та темне, зціловане вітром його обличчя гордо відривдає їм, що не в хаті ковається Михайлик.

Ще спершу, коли відділ довгий час квартирував на одному місці - не було так зле. Відділ мав свої колиби, тримав зв'язки, вискакував групами на боївові акції, читав, учився. З села підходили люди, харчі, плентались корови і товсті барани.

Бувало, ранкам, збудившись під своїм і дядьковим коцом, завжди грубше чи тонше припорошеним снігом, що завжди вмів кудись вкрутитись, Михайлик вставав і, рубаючи червоними пальцями замерзлу в відрі воду, думав, що все-таки не є так зле, що він витримує зовсім, як і старші і, як вони, бореться. Колись, "як Михайлик був ще малий" і бачив боротьбу, революціонерів, він боявся, що, заки виросте і пристане до них, війна скінчиться, нас-

тане Україна і все буде без нього. Михайлик дуже боявся, щоб так не сталося, він боявся, щоб не минув і його бій за Україну. Тепер, над розпаленим вогнем і над закуреним горшком кави, Михайлик лиш тріумфально посміхається і вже знає, що без нього не обійдеться.

У січні, деє біля Йордану вже, ворогові вдалось зібрати докладніші відомості про повстанські відділи в цих околицях Карпатів. Він кинув туди силу-силенну військ, гарнізонів, пенетраційних груп. Всі відділи мусіли бути постійно в русі, постійно маневрувати, оминати більших битв з переважачими силами ворога і лиш зрідка тут і там їх надшарпувати, щоб цим способом зберегтись під час "нажиму", по можливості вирватись з терену найживіших ворожих операцій і діждатись весни, а з нею і догідніших для партизанки умов боротьби.

І Михайликів відділ безперервно тепер маршував, день і ніч був у повній бойовій готовності, голодував, мерз, терпів злидні.

Михайлик не раз тонився в заспах, не чув від холоду ні ніг, ні рук, лиш з найбільшим зусиллям здоганяючи довгі ноги дядька Андрія і своїх друзів-партизан. Раз він, зовсім обезсилений, забувши вже навіть про сором, приїхав у табір на дядькових плечах.

Але й тепер, як вечорами горіла штудерно уложена з найгрубших полін величезна партизанська ватра, як повстанці будували із снігу дивні будівлі-скроніща, Михайлик думав, що злидні і труднощі це ні разу не мали над ним перемоги, що він все таки витримає і діждеться, діждеться весни.

Вже два тижні становище відділу скрайньо важке. За ним гоняться вдесьтеро більші большевицькі частини, довкруги в селах квартирують сильні енкаведівські гарнізони, всі лісні стежки, стежинки і потоки безперервно пенетрують невеликі, але густі оперативні групи. У глибокому снігу відділ скрізь залишає свій слід і тому відв'язатись йому від гонителів майже неможливо.

Вчора остаточно донесла розвідка, що широкий ворожий перетень кругом відділу замкнувся і, в найкращому разі, за кілька днів, мимо найзручні-

них маневрів, ворог зможе накинути відділові безнадійний бій.

Увечері відділ дістає наказ розчленуватись і роєм пробувати продертись поза ворожий перетень, до назначеного місця збірки.

Сумно працювали стрільці. Та вони бадьоро струнчаться перед своїм командиром і добре знають, що цей і той, і другий і десятий, і рій увесь - це цей чи цей немі дійдуть, може, до вказаної цілі, та відділ, відділ там буде, хто дихатиме - там буде.

Цим разом командир відступає разом з роєм дядька Андрія, де й Михайлик. Спочатку присутність командира бентежила малого Михайлика. Йому завжди здається, що командир дивиться на нього і що він повинен все робити інакше і краще, а він цього не потрапить. Далі, йому лачно; ану ж командир схоче йти дуже швидко, Михайлик із страхом дивиться на його довгі здорові ноги, або дасть їм усім якесь таке завдання... В такому разі Михайлик буде мусіти загубитись або пропасти. Ну, і взагалі лачно і бентежливо йти з командиром.

По двох днях маршу командир вислав дядька Андрія з роєм до їхніх старих колиб, де в запасі харчі, які треба принести.

При недопаленій ватрі залишаються тільки командир, і Михайлик і стрілець, що стоїть на стійці. Сонце вже заходить; скрізь тихо-тихенько. Командир оповідає, як він малим, куди меншим за Михайлика, хлопцем лазив по вербах вибирати воронячі гнізда. Командир оповідає і сміється, Михайлик слухає і сміється; Михайлик дуже сподобав собі командирове оповідання. І сам командир видається йому іншим якимсь, ближчим і ласкавим. Михайлик аж дивується, як він міг дотепер так його боятись.

Командирове оповідання якраз дійшло до того, як малий хлопець, командир ніби, приніс ворону в школу, і як у них буда недобра вчителька, і як ця ворона... як понісся різкий голос стійкового: "Стой! Хто йде?" - і рівночасно постріли, і стійковий замажав руками, і далі постріли падали, як дощ, і дрібненько сичали в мокрому снігу. Михайлик теж упав, він думав, що він убитий, та коман-

дир сіпнув його, і вони обидва бігли стежинкою перед собою. Кулі джгчали, бились і встривали в кору дерев, як сліпі метлі - не бачили їх, падали завжди надто ззаду і надто попереду. Командир обертався і теж стріляв. Михайлик ледве-ледве міг його здоганяти. Пізніше вони скрутили з убитої стежинки і бігли по замерзлій хрупкій сніговій шкаралупі, шохвили западаючись. Постріли втихли, і нікого не було видно. Михайлик і командир оперлись об дерева. Командир чомусь не відкладав руки від боку. Минуло 10-15 хвилин. Михайлик надурює вуха. Він почув хрупіт снігу. Командир теж уже почув. Вони рушають далі. Чомусь Михайлик усе попереду, а командир залишається. Знову станули. Командир дивиться у небо, вечір близько. Знову хрупіт. Командир зразу підбігає, а потім іде зовсім поволі. Вони доходять знову до втоптанної стежинки, що лучить їхнє давнє таборовище з потічком, де вони брали воду. Стежка круто спускається вниз. Там внизу в потоці вже зовсім темно.

- Ви, друже командир, ранені! - з ляком зауважує Михайлик.

- Нічого! У воду, Михайлику, направо... загу- бимо слід. Тільки уважай, по воді йди!

Михайлик скаче із стежинки у воду і оглядається. Командир, якийсь несвій, стоїть на березі. Михайлик вернувся.

- Я піду ззаду, друже командир. Я вам поміг би трохи...

Не оглядаючись позад себе, бредуть вони водою потічка, падаючи, плутаючись у гнилих повалених колодах, каменюках, різних зеліськах. Вони цілком мокрі, обдерві, з до крови обдряпанними руками і обличчями. Падають, калічаються, та ні на мент не забувають, що діткнутись ногою чи стопою до снігової поверхні, лишити найменший слід - значить умерти. І вони не залишають жодного еняді сліду.

Посуваються щораз вільніше. Сил нема нічого. Там угорі світяться вже зорі; ніч. Михайлик щораз частіше мусить подавати руку командирові. Він аж падає, але тягне, тягне за собою командира. Відбитись треба якнайдалі - це знають обидва.

Командир щораз слабший. Михайлик мусить взяти від нього його "фінку". Він завішує собі її на шию, щоб руки мати вільними. Тяжка, незвична "фінка" безустану тягне Михайлика то вліво, то вправо, зовсім порушує його рівновагу. Він падає ще частіше. Командир сідає, він п'є воду. Він трохи спічне. Він не може встати. Михайлик помагає йому, і сам сідає, сил нема.

- Михайлику, тобі важко. Ти ж не можеш тягнути мене. Іди потоком до річки, я... тут почекаю.

- Ні, друже командир, я можу, можу; я вже спочив. Ходім, ходім ще хоч трохи, - ревно просить Михайлик.

Командир не може не йти. Він волочеться ще і ще. Спечені його уста стиха щораз відкриваються і щораз жадібно простягаються до Михайликової "фелядфляші". Вони волочуться далі, далі калічать ся і спотикаються об велике каміння і колоди. Для Михайлика кожний камінчик під ногою чи рукою стає гострий, ніби з колючого шкла, і раниць не шкіру, а душу, хіба. Командир обтуплює бік і вже вихав туди під блузку рушник і всі хусточки. Зорі моргать рівно, байдуже. До ранку, до світу, до життя - так далеко.

Змилосоєрдилась над ними довга дорога. Вона дає їм зразу звільна, нерішуче, а потім щедрою рукою пишній зимовий світанок, ранок. Утікачі вже не йдуть потоком. Вони вийшли на хребет. Тут дме палений вихор і вмить завіває їх сліди. Це для них добре.

Нижче, в долинці, Михайлик бачить старезну обсніжену ялицю. Її густе, обліплене снігом віття спадає вниз, аж до землі, творячи кругом неї широкий щільний намет. Михайлик розгортає віття і бачить суху, покриту жовтими шильками землю. Тут буде добре... Михайлик оглядається за командиром. Командир залишився знов позаду. Михайлик бачить, що командир об щось спотикається і паде. Михайлик обтрушує сніг з галузок і, думаючи про спочинок, розстелює коць, перевішений через його плече. Командир має ще палатку. Михайлик знову оглядається і бачить, що його командир, його добрий великий колишній Бог, а тепер це й

колега, що пускав у школі ворони, повзе, залишачи вузький кривавий слід. У Михайлика серце забрав хтось у долоню - він не дасть, не дасть йому загинути. Він поволоче його. Хіба загинуть обидва. Чи ж не може, він, Михайлик, загинути за нього? Він лиш малий, нікому непотрібний хлопець, а тут такий мудрий, добрий і гарний командир. Відділ, Україна, жде його. Його потребують тисячі і мільйони таких, як він, Михайликів, і старших уже, що їх треба вести в бій. Ні, він не дасть загинути командирові. Михайлик підбігає до нього і тягне, тягне за руку:

- Друже командир, під ялицю, там добре, там спочинем... Я роздалю вогонь. Я перев'язку вам зроблю, друже командир!

Командир дивиться на Михайлика зворушеними вогкими очима:

- Ти правдивий партизан, Михайлику...

Михайлик захоплений признанням. Він добуває з кишені обмоклі сірники і таку ж запальничку. Ї, палити і так не можна, конспірація, він забув; властиво він не сірників шукав, а бандаж. Витягаючи з обмоклої позамерзаної кишені обмоклий бандаж, Михайлик раптом чує, що він змерз. Від цього проклятого потоку вбрання місцями промакало, і в чоботях хлюпоче аж надто неміло. Руки дрижать з холоду і виснаження. Як він візьметься до цієї рани?

Командир помагає. Вони обидва в'яжуть, як уміють, і падають смертельно стомлені.

Михайлика швидко збудив колод. Сонце стояло вже високо на небі. Командир лежав з закритими очима і щось півголосом говорив. Михайликові зробилось дуже страшно. Може, командир зараз умре? Він дивився у близькі і дорогі йому риси і думав, що це не можливе. Він, Михайлик, не дасть. Він не піде в село, він не стане перед людьми, перед відділом, перед дядьком Андрієм, він не хоче жити без нього. Михайлик відчув, що цей блідий, нерухомиий чоловік, із суворими рисами, від яких віяв коліс для Михайлика такий ляк, стався йому рідним і таким якимсь важливим, стався братом чи батьком, другом, що його треба виврати від смерті, стався для нього Україною,

яку треба рятувати за всяку ціну.

Михайлик ворухнув руками під коцом. Ці руки дуже боліли. Вони зробились мов два великі палаючі праники. Ними взагалі не можна було рухати. Вони набрякли і шкіра на них зробилась червона і тоненька, ніби хотіла лопнути. Та враз дались знати і ноги. Михайликові здавалось, що ніг у нього так повно, що вони зовсім не вміщуються в його великі чоботища і намагаються їх розсадити. Ось одна навіть розпорола халяву і вилізла звідсіля, як з діжки перекисле тісто. Михайлика огорнув жах, що тепер буде. Він же не знайде такими ногами нікуди. Він хворий. Невже це вже все - смерть, невже дійсно тепер, як вони втікли з-під куль і командир живе, і може вилікуватись, вони мали б умирати? їм треба за всяку ціну вийти звідсіля! Михайлик не знає цієї околиці і не знає, як далеко ще до села. Та командир знає напевно. Рою нема чого шукати, даремно. Але в село якби прийшли, їх пригорнули б. Як найсолодша мрія ввижається Михайликові село. Ні, він, Михайлик не загине і командирові не дасть загинути. Михайлик дивиться у бліде командирове обличчя. Вони обидва підуть, може командир трохи встане. Лиш де це село? - мучить Михайлика нетерпелива думка. Він тісніше вкривається коцом і жде, коли командир збудиться, щоб попитати. До ночі ще багато часу, а скоріше не підуть. Михайликові знову ввижається село - хата, постіль, страва. Михайлик згадує, що він дуже голодний. У нього у хлібаку є крімка хліба; жинкода, що командир свій загубив.

Михайлик уже хотів добиратись до хлібака, як у куцах щось зашелестіло. Михайлик припинив і поклав руку на "фінку". "Тільки одне йде", - думає Михайлик. Він уже хотів стріляти, як зовсім близько розсуваються корчі і між галуззям показується, моргаючи одною бровою, добра морда Бровко. Бровко скавулить, кидається до Михайлика. Михайлик тулить його до себе і дозволяє доскочу лизати себе. От Бровко, а він і забув. Якщо є Бровко, то вже вони не загинуть. Бровко понижав ще командира і, затримавши, сів недалеко.

- Так, Бровку, маємо велику гризоту, - сумно сказав Михайлик, і було йому від цього трошки легше. Але велику крімку хліба треба було ділити на троє; Бровко теж голодний.

Командир збудився, як сонце вже добре косилось сполудня. Він неспритомно оглянувся і хотів сісти, та, застогнавши, лиш піднісся на ліктях.

- Що з нами, Михайлику, де ми, скажи? - стогнав він, здивовано водячи очима.

Михайлик неспішно оновів йому про все, що було.

«Друже командир, ми можемо врятуватися, лиш треба до села. Ви знаєте, куди треба йти і чи далеко?»

- Коло 12 кілометрів, дитино. Це не для нас з тобою. Ти, може, дістанешся - ти мусиш дістатися; я тобі вясню дорогу. Ти молодий, тебе шкода. Я, бачиш, не можу йти... Та ти не журися.. Хай хоч один знайде, так краще, ніж обидвом загинати...

Михайлик задеревів. Він хотів щось заперечити, та командир перебив:

- Ти не бійся, так мусить бути, я не можу бути тобі колодою. Що б твоя мама сказала, що я тебе, малого, потягнув із собою в могилу? Я б пішов у заклад, що ти тоді втік від мами.

Михайлик почервонів.

- А бачиш. Я тоді забрав тебе і мушу мамі віддати, що вона сказала б мені?

Михайлик не втерпів:

- Як я вас лишу, друже командир, то що мама - похвалить, може?

Командир усміхнувся:

- Не бійся, я не загину. Може... знайде хто. Або, бачиш, - ти підеш і закличеш людей, і прийдеш по мене...

Михайлик перебив:

- Ні, друже командир! Я не дитина. Я добре знаю, що ви могли б умерти до цього часу. Ні, друже командир! Я не можу; я вас не лишу, я... - він розплакався і дивився вперто, по-тваринному якомсь в командирове обличчя.

Командир бачив, що Михайлик не відійде від нього. Йому, старому, твердому воєвкві, зробилося якось м'яко і ніжно; він нишком стер щось біля ока, і постановив іти, збираючи останки сил, щоб рятувати цю дитину.

- Підно вечером, Михайлику, - сказав він врешті.

Михайлик зірвався врадуваний, не чуючи вже навіть недасних рук, ніг. Бровко, побачивши радість хлопчика, твх забігав, радісно махаючи хвостом, до загальний настрій, принайменше для Михайлика, це піднесло.

Михайлик критично подивився на сонце. Ще час. Він накрив щільніше командира і сам краще обтупився кудим коцом, притягнув за шю Бровко, притупився, скулився, хвилю чув це, як пашать ноги, руки, і заснув.

Ноги, ввесь закостенілий, збудився, сонце вже заходило. Михайлик неспокійно дивився на командира. Командир лежав з широко відкритими, якимись дивними очима і ніггосом щось незрозуміло шепотів, червоні, як грань, його щокі і вука аж налади. Михайлик дивився на нього з жахом. Він і сам не міг устати. Він закусував з болю губи, щоб не кричати. Став зразу рачки, потім поволі поклав ліву, праву ногу, два рази сказав собі, що він партизан, що він мусить, що він воєк і має твердий, воєцький обов'язок - і встав. В ногах пекло, колело шнильками, рвалося, в очах темніло та починали літати якісь різноколірові мушки, аж він був би впав, але вченився за ялицю і таки стояв. Зробив крок, другий, третій - твердий, воєцький. Хай знають, на злість цим проклятим ногам, ще один, це - і вже було трошки легше.

- Друже командир, - прошепотів Михайлик, легенько торкаючи рукою хворого, -вечір надходить, підемо.

- Куди підемо? Хто піде? - запитав командир і щасливо широко всміхнувся.

Михайлик здригнувся. Він бачив, що командир нічого не розуміє. Він торкнув його сильніше:

- Ми з вами підемо... до села. Уже недалеко. Встаньте, встаньте трошки!

На слово "встаньте" командир вибалушив очі і здригнувся:

- Болить, Михайлику, не рухай. Я б сказав тобі, як болить, та не вмію. І тече, завжди тече, ти не знаєш нічого, Михайлику... А там мокро, повно крові. Мама твоя нічого не знає... Я трупа понесу на той світ. Я не хочу. Ти сам, Михайлику, іди... іди, Михайлику... до мене прийде річка, я нап'юся і буду здоровий...

Михайлик не може далі слухати:

- Друзе командир, не говоріть так. Ви мусите... друзе командир! - Михайлик в розпучі сіпає командира за рукави, термосить і тягне.

Командир злегка бсрониться і недбало відмахується руками, ніби від набридливої мухи; часто, коли Михайлик ненарочно вразить рану, командир сичить і кулиться з болю та знову чогось всміхається.

Михайлик деревів від цього сміху.

- Друзе командир, убийте мене; я не вступлюсь - кричить він врешті і кидається на груди командира з голосним риданням.

За хвилию командир здивовано відкрив очі:

- Що сталось, Михайлику? - прошепотів він якось інакше.

- Друзе командир, треба іти, вставати конче.

Командир жалісно дивиться:

- Я дійсно не можу, Михайлику.

І він помаленьки, розумни почав в'ясняти ситуацію. Та ефект був такий, що вони таки пішли. Не можна властиво сказати, що вони "пішли". Вони волоклись, майже повзли, Михайлик ледве стояв на своїх опухлих ногах, і вже самий тягар своєї і командирської зброї був для нього непосильною вагою; коцом, палаткою і хлібаком обтяжив він Бровка, та це мало помагало. Головним тягарем був ранений командир, якому все геройське зусилля волі не могло заступити сил і здоров'я. Він зцінив зуби і волік своє тіло. Але воно мертвою, впертою колодою плутало його рухи і ледве плеталося, щохвилини загрожуючи лягти, щоб розкладатись гнилою зужитою матерією. Воно не хотіло вже жити: це було б завелике зусилля, воно мріяло, щоб спочити, щоб лягти і більше не ворухну -

тись. Командир уже не мав сили змагатись з життям, кожний крок був така мука, що єдиним його бажанням було лягти, лягти і врешті спочити, вмерти. Більш не чути нічого, не терпіти так страшно. Лиш Михайликові блискучі диточі очі, вп'ялені в нього благавче, люб'яче, із якимсь твердим, невгнутим наказом, бентежили його. Він не міг нізащо забирати цих очей зі собою. Він ішов, сідав, спотикався, чіпавсь пнів і галуззя, і ліз, а як уже котивсь у безодню, зовсім безвільний і визвольний навіть від цих очей, тоді десь з'являлася мала гаряча невгнута долоня і тягнула його, тягнула - в боротьбу, в життя, в обов'язок.

Але й Михайлика сили кінчались. У глибокій дзібрі, що протягла їхню дорогу, Михайлик, піднімаючи командира, що впав був, сам повалився, як довгий, на його тіло. Він уже не міг піднятись - із змучення, із болю. Його опухлі ноги зробились важкими не під силу йому., і на очі спадав якийсь солодкий сон. Михайлик не знає, як довго він лежав.

Десь близько забрехав собака, десь далеко відізався другий, тревій. Михайлик здригнувся і щасливо посміхнувся. Чи ж би село було так близько? Він зволікся і підняв своїми плечима командира. "Село, село..." - шепотів він і торгав командира за бязу. Та командира, видимо, це зовсім не зворушувало. Він був байдужий, непритомний. Михайлик узяв його під руку і поволік. Він повз на руках і ногах, ставав, знов повз і волік, волік велике безвладне тіло, як нерозумне маленька муралка величезну, два рази більшу за неї "бальку" на будівлю своєї хати. Михайлик чіплявся гілляк, каменів, падав і ліз. Чорний туман, що сповивав усе довкола, поволі бруднів, сірів і вже починав мінятись у білий день. У селі піяли півні. За закрутом дороги забовваніли хати.

У тітки Доці щось злегка шкрябнуло в вікно. Все світало і тітка вже не спала, вона стояла посеред хати і півголосом "мовила" молитву, густо хрестячись і злегка поклоняючись.

- "Може" маскалі? " йдуть з засідки та підходять "христінина"? " - мигнуло їй у голові.

- А хто там?! - гукнула вона здалеку, не підходячи до вікна.

- Та свої... пустить, пустить, вуйно!

- "Якийсь бахур штуки собі заходить", - подумала тітка і, не спімачись, пустилась до вікна.

- А ти чий будеш?... - зачала вона і не скінчила. - Свят, а то що? - сплеснула вона.

- Ми з відділу, вуйно, я скажу вам, - обернувшись об стіну, насилу півголосом шепоче Михайлик. Командира він поклав на сніг надолину.

Тітка навстіж відкрила двері. Їй попід ноги шмагнув бровко і хазяїновито розсівся посередині кімнати, недвозначно вважаючи, що їхній мандрівці - кінець. Тітка потягнула Михайлика в хату:

- Сховайся тут, бо хто побачить. А ви що за одні будете?

- Та з відділу, з гір, вуйно. Ми знаєм вашого станичного Умару, - Михайлик лиш з трудом говорить йому крутиться голова, він вправ би тут зразу... "Тітка не вірить нам це", - думає він.

- Ми бились в С., не чули ви? Там є станичний Крук... - кінчає Михайлик і чує за повіками знову багато барвистих мушок, ноги гнуться, він чує, що паде... Хоче крикнути і вже не знає...

Раз Михайликові було дуже тепло і м'яко, лиш у грудях хрипіло, і ноги і руки дуже боліли, як він збудився. Михайлик не збудився б, але хтось поклав йому на голову холодну добру руку, і це збудило його. Він побачив над собою очі в сльозах:

- То ви, моя мамо? - шепнув він.

- Він притомний, Боже мій! - скрикнула радісно "мама", аж Михайлик злякався.. - Ні, дитинонько, я не твоя мама. Ти в мене, у тітки Доці, але лежи спокійно, як у хаті біля мами своєї, лежи, - додала вона.

Михайлик дивиться понад себе. Він бачить білу стелю. Він сам на подушці і під периною. Йому було б дуже добре, лиш у грудях хрипить і коле, і всь тіло дуже болить. Михайлик хоче ще щось подумати. Він роздивляється кругом. У кутку сидить якесь невелике дівча, що вліпило в нього великі очі. Воно надулось, не озивається, лиш недовірливо приглядається. Михайлик пригадав собі сову, яку він раз

бачив. Його сгортає неохота. Таке дівча! Михайлик це дось хотів пригадати, та забув.

IV

Вже весна, і Михайлик уже стає з ліжка. Він профізов важке запалення легенів і мало не втратив відморожених ніг. Також з руками була біда. Та молодість і тітка Доця таки перемогли недугу, і Михайлик, хоч блідий це, аж прозорий, живе і буде жити.

Тепер він має інший клопіт. Він зовсім загубивсь від відділу і ніяк не може його віднитати - в станиці не знають нічого, і в куді не знають. Михайлик знає тільки, що раненого командира зміцдя взяли були якісь кур'єри і повезли кудись у санях. Що було далі, чи живе, чи здоровий - не можуть довідатись ні Михайлик, ні тітка Доця.

Тітка Доця дуже до Михайлика добра. Вона припадає біля нього, як біля рідного. "Хай Бог за це винагородить моїй дитині" - каже вона і зараз довго думає про свого сина, що теж в УПА. Лиш дівчина ця її противна Михайликові, вона його, Михайлика, боїться і завжди дивиться з-під ока, по-совиному.

Тітка Доця нераз згадує Михайликову маму, як ця там десь бідна журиться. Михайлик у гарячці зає часто кликав її. Командир колись казав йому... Одне слово, Михайликові тепер соромно за його втечу від мами, і він хотів би якось з нею "помиривися".

Раз у неділю тітка пішла до церкви, а в хаті було так чисто і тихенько, крізь вікно потоком лилось весняне сонце. На вікні, ліниво розложившись на сонці, муркотів кіт. Білий метелик, що розвинувся, думаючи, що вже літо, товкся в тітчиних міртах і виривавсь крізь шибку надвір.

Михайлик витягнув із скрині напір, перо й "атрамент", розложив це все перед собою і, перекривляючи голову, взявся писати листа:

"Дорогі Мамо! Насамперед доношу Вам, що я цілий і здоров. А потім зараз хочу Вас просити, жибатьтесі на мене не гнівали, ані не були на мене не добрі за то, щом Вам зробив. Ви, Мамо, не знаєте, як я вже хотів іти на тую посаду, а Ви були би мене не пустили. Та посада в мене така, як у Бонкового Івана, небіжчика була, або у небіжчика стрійкового Василя була. Дуже мені сі на ній сподобало, а найбільше тому, щом знав, що щось роблять, так як самі найліпші робітники. Нераз ми було такко, Мамунцю. Якби Ви були, бувбим плакав, а так, та де! Тепер бувім страх хорий, а найгірше, щом позбувсі свого директора. Загубивім його і не знаю, чи знайду, а такий добрий був, як тато рідний. Не знаю, що я буду на світі без нього робити. Тепер я нанявімсї ту в одної господині. Яким був хорий, то вона коло мене ходила так, як Ви, Мамунцю.

Напишіть ми ще, Мамуню, чи онтії, ті непрошені гості, що до нас понаїздили, не напастуть Вас за мене, та й хто з наших хлопців жибатьте, а хто несподіванов смертев помер, як ст: вуйків Мирон або Стефко з лугів.

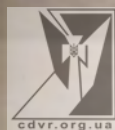
Вільше не маю що такого писати, іно прошу Вас, вже ми то забудьте, щом Вам наробив, і чекайте, аж приїду до Вас з директором і всіми нашими вурідниками, а якбим не прийшов, то не плачте, бо це не такі не верталісі.

З тими словами будьте здорові та благословіть мене.

- Ваш син.

На третю неділю прилетіли ластівки і прийшов до Михайлика лист:

"Мій сину солодкий! Дужеє скривавив материнське серце. Такус ми гризоту зробив був! Та найти Бог того не пам'ятає, так як і я не пам'ятаю. Я, яким вчула тогди, що в селі був той Твій директор - заразім подумала, що Ти полетів за ними, алем сі ніц не могла довідати. Ой, синоньку мій, чи не з ними моє серце - та Ти ще такий маленький був і еден-одинокий. Не знаю, як Ти там тими поженьками за ними підбігаєш та як тими ручками

свій тяжкий каламар носии. Цілий той Твій лист я скушала в слезах, а вже найбільше то місце, де про хворобу якусь говориш. Яка то хвороба, дитинньою? І чи лишилось ще що з Тебе по ній? А твій тітці своїй, що ти ввела, то вже скажи, що їй і подякувати не вмю; най їй Пан-Біг на її діточках винагородить. А за того Твого директора, якби прийшов, то ми зараз напиши. Най знаю, де за Тобов своїми думками, своїми молитвами літати. Пануйсі, мій сину, пануй своє здоров'я і пануйсі між ними. Най слова злого про тебе не чув. А ту хвилиноньку, як Ти прийдеш, чекаю і очі свої видивляю.

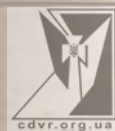
У нас нічого такого нового. Хлопці живуть, іно Федь долішній, бідненький, сам сі на той світ виправив, як вже го дуже онті чорти з некла приперли, а з ним разом хлопець Снуферків. Іван з-за дороги то такі збитки гостям виправляє, що сі не можуть обігнати. Нам всьо забрали - і коні, і корову, і ялівку - та Ти нічим не журисі, щоб лиш Ти жив і був здоровий, мій сину.

Поздоровлєкт ті тітка Олена, вуйна Палагна, стрик Максим і Іван, а я ті здоровлю і благословлю своїми материнськими руками, най Бог ті має в опіці.

- Твоя мама.

Зложив Михайлик прочитаний і вдруге і втретє мамин лист на колінах і дивиться на ластівок, що шмигають понід стріху. Добре було б йому й легко; вже не тільки ходити, а й бігати може, і руки вже беруться за всяку роботу в тітки. Мама йому такого листа написала; він сховає собі його до свого хлібака. Все забула, все простила, добра яка. Та все це не тішить Михайлика. Що йому із здоров'я, із весни, з доброї тітки і з усього. Тамтого року він ще менший був і з партизанами ходив. А цього року невже він так залишиться, не допитається до них усіх?

Сумна для Михайлика весна, і ластівок не хочеться, і здоровим бути не хочеться, і дивитися на онто тітчине дівчище він уже не годен. Не любить Михайлик бабів.

Як смерклося, Михайлик пішов внести води. Ще біля криниці бачив він, немов у хату шмигнула якась постать. Входячи у сіни, Михайлик остовпів: у хаті дось зовсім ніби голос... дядька Андрія.
- На станиці казали, що у вас хлопець... за відділом питав...

Михайлик не слухав дяді.

Він, як буря, ринув у двері, аж вони тріснули і захиталися в одвірках, та кинувся до дядька.

- Дядьку, дядьку! - міг він лише вимовити.

Дядько Андрій пригорнув його, мов сина, і лиш куса його дрижали із задоволення.

20-го квітня була чудова, рання цього року, весна. У лісі зеленіла вже ліщина і повилазило повно цікавих дрібних квіток, а всякі пташки так тішились, аж голосів їм не ставало для цієї радості.

По сухому тамтогорічному листю, збляклому і перегнилому, тут і там уже переможеному свіжою молодію зеленню, мелестів, ідучи, блідий це, але вже зарожевілий першим весняним рум'янцем молодий хлопець із італійським епанчі на плечу. За ним біг великий жовтий собака.

- Стій, хто йде? - стримує його рантом стійковий, що стояв скритий за деревом.

- Муравель із вирію! - гукнув хлопчина.

- Іди, жубр з лісу! - відповів стійковий. - Іди!

Стійковий і хлопець глянули на себе. Стійковий був молодий, може 17-річний хлопчище, великий, неузгарний і веснянкуватий.

Він глянув згори на Михайлика:

- А ти що будеш робити в таборі? - спитав він з виразним легковаженням малої Михайликової фігурки.

- Те, що й Ти! - відповів Михайлик і пішов, більше не оглядаючись.

Як добре свої груди вклучити в дружній шнурок грудей!

Михайлик стоїть у стрілецькому ряді на великій лісній поляні, де зібрався повстанський курінь на курінне свято весни. Посередині на махті повіває синьо-жовтий прапор, під ним уложений з частиння величавий Тризуб, кругом нього вінком зброя новобранців, що будуть нині складати присягу.

Командир Сірий, давній Михайликів командир, проводить присягу. Михайлик ще не присягає; він ще замолоді. Та він і так партизан, тілом і душею, і він і це так само добре, як, здається, чують це і всі ці, так само випрямлені, зліва і справа від нього його друзі.

Командир читає наказ. Ідуть імена й імена.

- ... за мужню поведінку в найважчих умовах, за хоробрість в бойових акціях і врятування життя свого командира - нагородити Бронзовим Хрестом Бойової Заслуги курінного розвідника Михайлика.

Михайликові кров ударила до голови. Він виструнчився, як найбільш напнята струна. Авильку командир і Михайлик дивились один одному в вічі. У Михайлика в очах блищали сльози, у командира тек світилась тепла, вогка іскорка.

У рядах вліво і вправо струнчилися груди друзів. Прапор у синьому небі мав і розвивався на вітрі...

Михайлик глянув ще на великого веснянкуватого хлопчиська. Його груди струнчилися, як у всіх, і, як у всіх, блищали очі; він, як і всі - друг і товариш.

 В друкарні ім. ЛЮПАТИНСЬКОГО в Стрию
